

Голові разової спеціалізованої вченої ради
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна
професору Серьогіну Віталію Олександровичу
майдан Свободи 4, м. Харків, 61022

ВІДГУК

**офіційного опонента, доктора юридичних наук, професора
Бєлова Дмитра Миколайовича
на дисертацію Афоніної Ольги Володимирівни
«Конституційно-правові форми політичної активності громадян, що
реалізуються за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій»,
подану на здобуття наукового ступеня доктора філософії
з галузі знань 08 – Право за спеціальністю 081 – Право**

Критичний аналіз дисертації О.В. Афоніної та наукових праць, опублікованих нею за обраною темою, дозволяють зробити наступний висновок.

Актуальність і значущість теми представленого дисертаційного дослідження. Інформаційно-комунікаційні технології (ІКТ), які використовуються в демократичних процесах, радикально змінили вигляд політичної участі, підвищили прозорість і посилили ефективність управління. Цифрові інструменти, такі як соціальні медіа, системи електронного голосування та платформи електронного урядування тощо, перебудували громадську участь, зробивши взаємодію з державними та муніципальними установами більш доступною та інклюзивною. Однак ця зміна породжує парадокс. З одного боку, ІКТ дозволяють збільшити участь та адміністративну ефективність, а з іншого – вони створюють загрози дезінформації, цифрового розриву, проблем кібербезпеки та етичних проблем стеження та алгоритмічних маніпуляцій. Ці контрастні виміри ІКТ у демократії мають істотний конституційно-правовий аспект і вимагають критичного аналізу їх впливу на системи публічного врядування та розширення прав і можливостей громадян. Втім доктринальна основа для конституційно-правового регулювання форм політичної активності громадян, котрі реалізуються за допомогою ІКТ, поки що перебуває на стадії формування, що не відповідає сучасним політико-правовим і

технологічним викликам, які постали перед сучасним суспільством.

За даних обставин тема дисертаційного дослідження О.В. Афоніної виглядає гостро актуальною, своєчасною і вкрай важливою для розбудови української держави та розвитку вітчизняного конституціоналізму в руслі провідних світових тенденцій.

Тема дисертаційного дослідження сформульована згідно із Законом України «Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки» від 11 липня 2001 р. № 2623-III та Пріоритетними напрямками фундаментальних та прикладних наукових досліджень у галузі права, передбаченими Стратегією розвитку Національної академії правових наук України на 2021-2025 роки.

Мета дослідження окреслена цілком коректно і правильно, а його задачі сформульовані чітко, послідовно й досить повно для досягнення означеної мети. *Об'єкт і предмет* дослідження визначені досить лаконічно, але точно й правильно, вони повною мірою відповідають обраній темі й цілком укладаються в межі наукової спеціальності 081-Право.

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації. Наукові положення, висновки і рекомендації, сформульовані в дисертації О.В. Афоніної, є достатньо обґрунтованими й переконливими, що забезпечено вдало обраною методологією дослідження, міцною джерельною базою, а також належною апробацією шляхом оприлюднення відповідних матеріалів у фахових виданнях та на наукових форумах.

Методи дослідження, обрані дисертанткою, відповідають сучасному стану розвитку методології науки та є цілком адекватними поставленим цілям і задачам. Філософський матеріалістичний підхід авторки у поєднанні з діалектичним методом пізнання забезпечив належний рівень науковості проведеного дослідження. Набір використаних авторкою загальних і спеціальних методів дослідження є доволі традиційним для вітчизняної юриспруденції та включає в себе системно-структурний, структурно-функціональний, логіко-семантичний, історико-правовий, формально-

юридичний (догматичний), порівняльно-правовий та інші методи. При дослідженні поняття та сучасного стану конституційно-правового забезпечення політичної активності громадян, електронного врядування й електронної демократії в Україні та за кордоном використано статистичний і соціологічний методи.

Окремо слід відзначити істотну джерельну базу дослідження (445 найменувань) та широке використання іншомовних джерел (305), чимало яких вперше долучено дисертанткою до наукового вжитку в Україні. Нормативну основу дослідження склали Конституція України та конституції більш як сорока зарубіжних держав, міжнародно-правові акти та національне законодавство, що стосуються запровадження електронного врядування й електронної демократії.

Достовірність результатів дослідження підтверджена їх апробацією на трьох міжнародних науково-практичних конференціях, а також обговоренням на засіданнях кафедри конституційного і муніципального права Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.

Наукова новизна основних положень та висновків дисертації полягає насамперед у тому, що проблема конституційно-правових форм політичної активності громадян, котрі реалізуються за допомогою ІКТ, досі не була предметом дисертаційного чи монографічного дослідження, а наявні здобутки вітчизняних і зарубіжних авторів у даній сфері не можуть задовольнити потреби вітчизняної політико-правової практики. Справді новаторським є й методологічний підхід автора, оскільки в дисертації вперше надано юридичну характеристику електронного врядування й електронної демократії через конституційно-правові форми політичної активності громадян.

Наукове і практичне значення одержаних результатів є досить істотним і полягає у тому, що сформульовані в роботі положення, висновки і рекомендації можуть бути успішно використані як у нормотворчій діяльності, так і в правозастосуванні, науково-дослідній сфері, у навчальному процесі, а також у правовиховній діяльності. Дисертація може слугувати основою для широкої наукової дискусії щодо подальших шляхів реформування чинної

Конституції України, а також розбудови електронної демократії та електронного врядування в Україні.

Структура дисертації є цілком виправданою метою і завданнями дослідження, вона дозволила авторці послідовно, комплексно і досить розлого розкрити обрану тему. Дисертація складається з анотації, вступу, двох розділів, що охоплюють шість підрозділів, висновків, списку використаних джерел і додатків.

У вступі обґрунтовується актуальність обраної теми, ступінь її наукової новизни, визначаються об'єкт, предмет, мета, задачі та методи дослідження, джерельна база, а також основні положення, котрі виносяться на захист, підкреслюється теоретичне та практичне значення отриманих результатів. У першому розділі дисертації розкривається сутність конституційно-правових форм політичної активності громадян як феномену електронної демократії, зокрема визначається їх поняття та ознаки, надається розгорнута класифікація цих форм, а також розкриваються доктринальні засади використання цих форм в процесах електронної демократії. У свою чергу, у другому розділі дисертації розкривається світовий досвід, сучасний стан і перспективи розвитку регулювання конституційно-правових форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ. У висновках відображено найбільш важливі наукові та практичні результати дисертаційного дослідження, а також сформульовано пропозиції щодо поліпшення тих нормативних положень, котрі визначають рівень електронної демократії в Україні.

Загальна характеристика змісту дисертаційного дослідження. Загалом, дисертація, яка виконана у формі спеціально підготовленого рукопису, являє собою глибоке, комплексне, якісно оформлене наукове дослідження конституційно-правових форм політичної активності громадян, котрі реалізуються за допомогою ІКТ, в якому сформульовані загальні підходи щодо приведення правового регулювання названих форм у відповідність до сучасних потреб розвитку електронної демократії та електронного врядування в Україні.

Конституційно-правові форми політичної активності громадян, що

реалізуються за допомогою ІКТ, пропонується розуміти як зовнішній вираз здійснення народовладдя, що визначений державою для забезпечення і реалізації політичних прав і свобод громадян та ґрунтується на використанні програмно-технічних засобів, інтегрованих з метою збирання, обробки, зберігання, розповсюдження, демонстрації та використання даних в політичних інтересах їх користувачів. До основних ознак таких форм віднесено: політико-правова природа; конституційно-правове закріплення; демократизм, технологічність, оперативність, транскордонний характер, інтерактивність, транспарентність, необхідність електронної ідентифікації суб'єкта, доступність, адаптивність.

Крім того, авторкою з'ясовано роль і місце конституційно-правових форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, у системі електронного врядування та електронної демократії. Встановлено діалектичний зв'язок між розвитком різних форм політичної активності громадян і відповідними демократичними інноваціями для участі в управлінні державними справами; обґрунтовано, що названі форми, реалізовані через ІКТ, відіграють ключову роль у формуванні механізмів електронного врядування (e-government) і електронної демократії (e-democracy). Дисертанткою запропоновано інтегрований підхід до розуміння конституційно-правових форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, через їх розгляд у трьох взаємопов'язаних аспектах: через механізми електронної участі (e-participation), через їхню роль у здійсненні електронного врядування (e-government) та через їх інтеграцію в правову систему (involvement in the legal system) задля забезпечення ефективної реалізації особистих і політичних прав громадян у цифровому середовищі.

Дисертанткою слушно відзначено, що запровадження ІКТ в аспекті політико-правової участі громадян має розглядатися принаймні в трьох аспектах: 1) формування стандартів якості політичного спілкування та відповідне нормативно-правове врегулювання тих форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ; 2) зростання впливу та значення цифрових платформ у структуруванні форми політичної активності громадян,

що реалізуються за допомогою ІКТ; 3) встановлення чіткого розмежування між офіційними та неофіційними формами політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ. Наголошено, що саме реалізація закріплених в конституції політичних та інформаційних прав громадянами за своїм змістом і визначає формальний, тобто офіційний формат політичної активності громадян.

Обґрунтовано висновок, що ефективне забезпечення державою гарантій для конституційно-правових форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, неможливе без вирішення наступних завдань, які постають перед органами державної влади та місцевого самоврядування: 1) забезпечити зворотній зв'язок щодо запропонованої громадянами думки, адже якщо фінальний результат від будь-якої комунікації громадянин-влада не буде представлений з урахуванням наданих думок учасників, то громадяни можуть взагалі знецінити такі процедури; 2) вирішити проблеми із потенційною небезпекою в питаннях маніпулювання темами, які стають предметами обговорення, у тому числі запобігати будь-яким проявам такого явища, як мова ворожнечі; 3) зрозуміти та передбачити ризики щодо якості отриманих результатів у разі недостатньої обґрунтованості або низької освіченості самих учасників під час комунікацій із владою через ІКТ стосовно питання, які обговорюються.

У дисертації широко розкрито міжнародно-правові стандарти регулювання форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, та їх вплив на національне законодавство. Визначено наступні міжнародно-правові принципи у сфері реалізації правових форм політичної активності громадян за допомогою ІКТ: 1) сумісності з демократичним устроєм держави; 2) рівного доступу; 3) свободи вибору форм; 4) рівнозначності онлайн і офлайн форм; 5) надійної автентифікації громадян; 6) захисту персональних даних; 7) оперативності й результативності; 8) забезпечення юридичного захисту прав та інтересів громадян.

Узагальнено досвід зарубіжних держав щодо визначення конституційно-правових основ регулювання форм політичної активності громадян, що

реалізуються за допомогою ІКТ. Виокремлено чотири основні підходи до формування правової політики держави у сфері електронної демократії: ліберальний, централізований, партисипативний, а також комплексний. Удосконалено наукові погляди на еволюцію до конституційно-правового регулювання форм політичної активності громадян, що здійснюються за допомогою ІКТ.

О.В. Афоніною з'ясовано, що жодна із сучасних конституцій, незалежно від того, до якого «покоління» вона належить, не виокремлює правові форми політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, побіжно розглядаючи названі форми лише як прояв тих чи інших громадянських і політичних прав особи (чи їх окремих правомочностей) за способом (інструментарієм) їх реалізації. Крім того, дисертанткою широко розкрито еволюцію до конституційно-правового регулювання форм політичної активності громадян, що здійснюються за допомогою ІКТ. На конкретних прикладах зарубіжного конституціоналізму нею продемонстровано, що за загальним правилом, першим кроком на цьому шляху є прийняття так званого інформаційного законодавства, другим – внесення змін до законів про звернення громадян (в частині електронних звернень і петицій) та про адміністративні процедури (в частині запровадження електронних комунікацій G2C), а третім – запровадження ІКТ у виборчий та референдний процес. Обґрунтовано висновок про лідируючі позиції держав-членів Європейського Союзу (передусім Данії, Естонії, Нідерландів, Фінляндії та Швеції) у даній сфері, а відтак про доцільність слідування національного законодавства в руслі відповідних правових стандартів ЄС.

На конкретних прикладах дисертанткою продемонстровано, що різні форми політичної активності громадян, котрі реалізуються за допомогою ІКТ, активно впроваджувались в Україні на всіх рівнях публічного врядування в період 2018-2021 рр. Варто погодитись із тим, що ключовим у даному плані стало прийняття восени 2017 року двох політико-правових документів: Концепції розвитку електронного урядування в Україні та Концепції розвитку

електронної демократії в Україні. Саме ці документи відкрили сучасний етап розвитку вітчизняного конституційного законодавства у досліджуваній нами сфері. Одночасно із цим варто наголосити, що із 24 лютого 2022 року – з моменту повномасштабного вторгнення Російської Федерації на територію України – багато процесів із реформування чи впровадження інструментів електронної демократії були залишені на паузі. Так, зокрема, це стосується платформи «Взаємодія».

У рецензованій дисертації обґрунтовано пріоритетні напрямки розвитку конституційно-правового регулювання форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, в Україні. До таких напрямків віднесено: 1) подальшу деталізацію та систематизацію конституційно-правових норм, що визначають форми політичної активності громадян, котрі реалізуються за допомогою ІКТ, з урахуванням кроссдисциплінарності пов'язаних із цим питань; 2) завершення розробки та запуск в експлуатацію системи «Взаємодія», прийняття законодавства, що регламентує питання функціонування даної системи; 3) забезпечення належної електронної автентифікації громадян та захисту персональних даних в процесі реалізації політичної активності громадян; 4) законодавче встановлення порядку використання ІІІ в процесі реалізації політичної активності громадян; 5) розробка ефективних механізмів запобігання і протидії зловживанню електронними формами політичної активності громадян, як-от розпалювання ворожнечі, поширення неправдивих відомостей, збурювання громадян до насильницької зміни конституційного ладу тощо.

Положення наукової новизни, котрі винесені дисертанткою на захист, свідчать про істотне прирощення наукового знання, всі вони є достатньо обґрунтованими і безумовно заслуговують на увагу як науковців, так і практиків, долучених до розробки та реалізації конституційних засад електронної демократії та електронного врядування. Серед положень наукової новизни вважаємо за доцільне відзначити ті, що характеризуються, як такі що розроблені дисертанткою вперше:

- введено в науковий обіг поняття «конституційно-правові форми політичної активності громадян», під якими пропонується розуміти зовнішні прояви активної поведінки особи в політичній сфері, котрі в силу їх значущості для демократичного устрою отримують конституційно-правове закріплення у вигляді певних основних прав і свобод людини і громадянина (або окремих правомочностей, що складають ці права і свободи), гарантуються державою і характеризують спосіб реалізації політичної активності в юридичній площині;

- розкрито юридичну природу конституційно-правових форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ; їх пропонується розуміти як зовнішній вираз здійснення народовладдя, що визначений державою для забезпечення і реалізації політичних прав і свобод громадян та ґрунтується на використанні програмно-технічних засобів, інтегрованих з метою збирання, обробки, зберігання, розповсюдження, демонстрації та використання даних в політичних інтересах їх користувачів;

- визначено ознаки конституційно-правових форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ; до таких ознак віднесено: політико-правова природа; конституційно-правове закріплення; демократизм, технологічність, оперативність, транскордонний характер, інтерактивність, транспарентність, необхідність електронної ідентифікації суб'єкта, доступність, адаптивність;

- встановлено видове розмаїття конституційно-правових форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ; здійснено їх класифікацію за багатьма критеріями, у т.ч.: за їх функціями; за характером мотивації суб'єкта; за способом реалізації; за цільовою спрямованістю; за ініціатором, за суб'єктом; за змістом; за ступенем обов'язковості проведення; за характером обов'язковості наслідків; за результатом, на досягнення якого спрямовані; за масштабом та значущістю питань, що вирішуються; за сферами суспільного життя, яких вони стосуються; за форматом взаємодії інструмента ІКТ із громадянами;

- встановлено діалектичний зв'язок між розвитком різних форм

політичної активності громадян і відповідними демократичними інноваціями для участі в управлінні державними справами; обґрунтовано, що названі форми, реалізовані через ІКТ, відіграють ключову роль у формуванні механізмів електронного врядування (*e-government*) і електронної демократії (*e-democracy*);

- запропоновано інтегрований підхід до розуміння конституційно-правових форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, через їх розгляд у трьох взаємопов'язаних аспектах; через механізми електронної участі (*e-participation*), через їхню роль у здійсненні електронного врядування (*e-government*) та через їх інтеграцію в правову систему (*involvement in the legal system*) задля забезпечення ефективної реалізації особистих і політичних прав громадян у цифровому середовищі;

- узагальнено зарубіжний досвід щодо визначення конституційно-правових основ регулювання форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ; обґрунтовано висновок про лідируючі позиції держав-членів Європейського Союзу (передусім Данії, Естонії, Нідерландів, Фінляндії та Швеції) у даній сфері, а відтак про доцільність слідування національного законодавства в руслі відповідних правових стандартів ЄС.

Окремої уваги та схвальної оцінки заслуговують слушні, цілком прагматичні й обґрунтовані пропозиції дисертантки щодо вдосконалення конституційно-правового регулювання за предметом дослідження; зокрема, її пропозиція прийняти Закон України «Про електронну демократію».

Зауваження щодо окремих положень дисертації. Загалом позитивно оцінюючи дисертацію О.В. Афоніної, необхідно звернути увагу на окремі недостатньо обґрунтовані чи спірні положення, що могли б слугувати предметом подальших наукових досліджень дисертантки або дискусії під час публічного захисту:

1. На с. 18 дисертації авторкою виокремлено два рівні політичної активності громадян: аматорську політичну активність і професійну політичну діяльність. Загалом підтримуючи даний підхід, маємо відзначити, що аматорська політична активність теж не є однорідною; в її складі варто розрізняти

ординарну політичну активність як участь у тих політичних заходах, які передбачають долучення пересічних громадян у певних формах прямої демократії (вибори, референдуми, збори за місцем проживання тощо), і участь ініціативну, як-от петиції, мітинги, вуличні походи тощо.

2. До сутнісних ознак конституційно-правових форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, дисертанткою віднесено транспарентність. Ця ознака розкривається дисертанткою через те, що «вони спроможні відкривати доступ до інформації про діяльність уряду та політиків, що сприяє підвищенню відкритості та відповідальності в конституційній державі, упевненості громадян в достовірності й повноті відповідної інформації політичного характеру, з приводу якої й відбувається комунікація» (с. 37 дисертації). На наш погляд, дана ознака притаманна далеко не всім таким формам. Зокрема, навряд чи її можна застосувати до електронного голосування на виборах та референдумах, де одним з вихідних принципів є таємність, а також електронних опитувань та електронних консультацій, котрі здійснюються здебільшого на засадах анонімності.

3. На с. 61 дисертації стверджується, що *«залежно від масштабу та значущості питання, що передбачає залучення громадян через інструменти ІКТ для його вирішення, форми політичної активності можуть бути класифіковані на загальнодержавні та місцеві»*. Вважаємо, що з точки зору територіальної організації публічної влади в даному випадку більш коректним було б виокремлення ще однієї класифікаційної групи – регіональних форм політичної активності.

4. Предметом дисертації О.В. Афоніної є конституційно-правові форми політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, втім за результатами свого дослідження вона пропонує прийняти закон не про вище названі форми, а про електронну демократію загалом. Ця позиція дисертантки потребує додаткової аргументації.

5. У запропонованій дисертанткою структурі Закону «Про електронну демократію» передбачено Розділ VI «Процедури електронної демократії», де

передбачається внормувати «порядок проведення електронного голосування, подання електронних петицій та інші процедурні питання». Такий підхід викликає певне застереження: чи не призведе він до дублювання норм з іншими нормативними актами, зокрема з Виборчим кодексом України та Законом України «Про звернення громадян»?

Однак, незважаючи на висловлені вище зауваження, дискусійні положення та рекомендації, дисертація здобувачки наукового ступеня Афоніної Ольги Володимирівни «Конституційно-правові форми політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій» є цілісною науковою працею, написана на належному науковому рівні, з достатнім використанням конституційного законодавства та спеціальної літератури, має наукову теоретичну і практичну цінність. Маємо надію, що висловленні побажання стануть предметом подальших наукових пошуків здобувача наукового ступеня.

Загалом за результатами проведеного критичного аналізу можемо зробити наступні **висновки**:

Дисертація Афоніної Ольги Володимирівни «Конституційно-правові форми політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій» є самостійною оригінальною кваліфікованою працею, яка містить теоретично обґрунтовані результати, що в сукупності розв'язують конкретне наукове завдання, яке має суттєве значення для конституційно-правової науки і полягає у формуванні цілісної концепції конституційно-правових форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, та формулюванні загальних підходів до їх врегулювання в конституційному законодавстві України з урахуванням сучасних політико-правових реалій і тенденцій розвитку інформаційного суспільства. Аналіз змісту представленої дисертації дозволяє зробити висновок про високий рівень виконання здобувачкою поставленого наукового завдання та оволодіння нею методологією наукової діяльності.

2. Основні теоретичні положення і висновки дисертації повною мірою

викладені у 15 наукових публікаціях, з яких 5 наукових статей у фахових виданнях України, 1 наукова стаття у міжнародному науковому журналі, а також тези 8 доповідей на міжнародних науково-практичних конференціях та 1 доповіді на всеукраїнській науково-практичній конференції. Усі названі публікації є достатньо обґрунтованими, вони цілком відповідають темі дисертації та вимогам академічної доброчесності.

3. Дисертація відповідає спеціальності 081 – Право, а також вимогам Порядку підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у закладах вищої освіти (наукових установах), затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 23 березня 2016 р. № 261 (зі змінами), Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 р. № 44, та Вимогам до оформлення дисертації, затвердженим наказом МОН України від 12 січня 2017 р. № 40.

4. Здобувачка наукового ступеня Афоніна Ольга Володимирівна на основі прилюдного захисту своєї дисертації на тему «Конституційно-правові форми політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій» заслугує на присудження наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – Право (галузь знань 08 – Право).

Офіційний опонент:

**Професор кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
доктор юридичних наук, професор**

Дмитро БЄЛОВ

ПРОТОКОЛ
створення та перевірки кваліфікованого та удосконаленого електронного підпису

Дата та час: 15:33:06 08.04.2025

Назва файлу з підписом: Белов_Відгук на дисертацію Афоніної_проект.pdf.p7s
Розмір файлу з підписом: 601.8 КБ

Перевірені файли:

Назва файлу без підпису: Белов_Відгук на дисертацію Афоніної_проект.pdf
Розмір файлу без підпису: 584.5 КБ

Результат перевірки підпису: Підпис створено та перевірено успішно. Цілісність даних підтверджено

Підписувач: БЕЛОВ ДМИТРО МИКОЛАЙОВИЧ

П.І.Б.: БЕЛОВ ДМИТРО МИКОЛАЙОВИЧ

Країна: Україна

РНОКПП: 2962402118

Організація (установа): ФІЗИЧНА ОСОБА

Час підпису (підтверджено кваліфікованою позначкою часу для підпису від Надавача): 15:33:05 08.04.2025

Сертифікат виданий: КНЕДП АЦСК АТ КБ "ПРИВАТБАНК"

Серійний номер: 5E984D526F82F38F040000002178740156C24405

Алгоритм підпису: ДСТУ 4145

Тип підпису: Удосконалений

Тип контейнера: Підпис та дані в одному файлі (CAAdES enveloped)

Формат підпису: З повними даними ЦСК для перевірки (CAAdES-X Long)

Сертифікат: Кваліфікований

Версія від: 2025.02.05 13:00

Голові разової спеціалізованої вченої ради
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна
професору Серьогіну Віталію Олександровичу
майдан Свободи 4, м. Харків, 61022

ВІДГУК

**офіційного опонента, кандидата юридичних наук, наукового співробітника
НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування НАПрН України
Чалабієвої Маріям Рзаївни
на дисертацію Афоніної Ольги Володимирівни
«Конституційно-правові форми політичної активності громадян, що
реалізуються за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій»,
подану на здобуття наукового ступеня доктора філософії
з галузі знань 08 – Право за спеціальністю 081 – Право**

Актуальність теми дисертаційної роботи. З урахуванням політико-правових змін, демократичні процеси зазвичай мають еволюційний характер, не припиняючись повністю навіть за умов трансформацій. У цьому контексті сучасні інформаційно-комунікаційні технології виступають потужним чинником прискорення таких змін. При цьому роль класичних демократичних інститутів не зменшується, а, навпаки, зазнає адаптації до нових реалій. Інтеграція інформаційно-комунікаційних технологій змінює звичні форми реалізації політичних прав громадян, водночас сприяючи розвитку нових підходів до державного управління, які базуються на принципах політичної відкритості, громадської участі та підзвітності влади. Тому, з огляду на вищевказане, обрана тематика дисертаційного дослідження Афоніної О.В. є актуальною, вчасною і нагальною для науки конституційного права та розбудови української державності, зокрема електронної демократії.

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків, рекомендацій, сформульованих у дисертації. Наукові положення, висновки та рекомендації, сформульовані в дисертаційному дослідженні, є достатньо аргументованими. Поставлена мета роботи, означені для її вирішення завдання, характеризуються ґрунтовністю дослідження.

Дисертація виконана у формі спеціально підготовленого рукопису та є обґрунтованим, завершеним і цілісним науковим дослідженням з об'єктивними висновками та ідеями. Дослідження проведено з використанням загальнотеоретичних і спеціальних методів наукового пізнання, зокрема автором використано: філософський діалектико-матеріалістичний, порівняльно-правовий, історико-правовий, формально-логічний, структурно-функціональний та інші сучасні методи. У роботі над усіма структурними підрозділами дисертації широко використано такі логічні прийоми, як аналіз і синтез, визначення і класифікація. Під час аналізу сучасного стану конституційно-правового забезпечення політичної активності громадян, електронного врядування і електронної демократії в Україні (підрозділ 2.3) використано статистичний і соціологічний методи.

Загальна характеристика роботи. У дисертації чітко визначено мету, об'єкт і предмет дослідження, що обумовило його зміст та загальну структуру роботи. Для досягнення поставленої мети дисертант поставив завдання, які були вирішені у процесі роботи над дослідженням та відображені у висновках і положеннях наукової новизни, винесених на захист. Структура дисертації є логічною, послідовною та відповідає обраній проблематиці дослідження. Виклад матеріалу є поступовим і системним, висновки отримали належне наукове та практичне обґрунтування й апробацію.

Джерельна база роботи є цілком достатньою (445 найменувань). Емпіричну базу дослідження складають матеріали практичного застосування чинного українського й зарубіжного законодавства, котре закріплює конституційно-правові форми політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, результати статистичних досліджень і соціологічних опитувань, аналітичні матеріали міжнародних правозахисних та економічних інституцій.

Нормативну основу дослідження складають Конституція України та конституції зарубіжних держав, міжнародно-правові акти та національне законодавство, що стосуються запровадження електронного врядування й

електронної демократії.

Архітектоніка роботи є логічною і відповідає обраній темі дослідження. Відповідно до цілей, завдань, об'єкта і предмета дослідження робота складається зі вступу, двох розділів (що об'єднують шість підрозділів), висновків, списку використаних джерел та додатків. Дисертаційне дослідження присвячене аналізу конституційно-правових форм політичної активності громадян як складової електронної демократії. У першому розділі автор зосереджується на розкритті сутності цього явища: охарактеризовано поняття, виявлено основні ознаки та здійснено класифікацію форм, що функціонують із використанням інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ). Також розглянуто доктринальні засади цих форм та їх взаємозв'язок із концепцією електронного урядування. Другий розділ має на меті дослідити міжнародно-правові стандарти у відповідній сфері, проаналізувати їх вплив на національні правові системи та здійснити порівняльний огляд підходів до регулювання форм політичної активності громадян за допомогою ІКТ у різних країнах світу — з акцентом на практики держав Європи, Північної та Південної Америки, Азії, Океанії та Африки. Окрема увага у дослідженні приділена аналізу українського досвіду: прослідковано етапи становлення форм електронної політичної активності, охарактеризовано їх сучасний стан та окреслено перспективні напрями розвитку. Завершується робота формулюванням узагальнюючих висновків, бібліографічним переліком використаних джерел та додатками.

Загальна характеристика змісту дисертаційного дослідження. Дисертантка виходить із цілком виваженої й обґрунтованої позиції, що участь спільноти в політичних процесах є важливою ознакою демократичності суспільства. При цьому вона цілком слушно зауважує, що політична активність визначається через феномен діяльності, специфіка якого полягає в сукупності дій як індивідів, так і соціальних груп (класів, партій, громадських організацій тощо), які спрямовані на реалізацію своїх політичних інтересів, насамперед на завоювання, утримання і використання влади (с. 12).

Дисертантка поділяє позицію тих науковців, хто розглядає терміни

«політична активність» і «політичний активізм» як синонімічні. Вона слушно зауважує, що громадянина в демократичному суспільстві відрізняють прояв інтересу до політики, залученість до політичних процесів, наявність певних знань у політиці. Тобто атрибутом політично активного індивіда стає громадянськість – *активна громадянська позиція* (с. 14 дисертації). Політична активність виявляється в політичних формах діяльності, мовлення, поведінки і може бути спрямована як на конструктивне реформування політичної ситуації, так і на руйнування старих політичних форм.

Намагаючись розкрити структуру політичної активності, дисертантка значною мірою спирається на позицію нідерландського дослідника Й. Ван Дета, який склав комплексну «понятійну карту», котра окреслює межі того, що являє собою політична участь, і в такий спосіб пропонує досить чіткий і структурований підхід до розуміння різноманітних аспектів політичної участі.

Дисертантка цілком обґрунтовано виокремлює два рівні політичної активності: політичну активність пересічних громадян (або аматорську політичну активність) і професійну політичну діяльність. З огляду на предмет дослідження, в подальшому вона концентрує свою увагу саме на аматорській політичній активності, переводячи її в площину реалізації політичних прав і свобод громадян.

Принципове з точки зору розгортання авторської позиції значення має теза про те, що сучасні політичні системи представницького правління самі є результатом попередньої політичної активності. Однак, якби ці системи повною мірою, оперативно й ефективно реагували на потреби кожного, не було б потреби в активності, але досягнення такого ідеалу видається малоймовірним, принаймні в осяжній перспективі. При цьому динаміка суспільного й державного розвитку зумовлює відповідну динаміку форм політичної активності. Тому коли традиційні для сучасності форми політичної активності, як-от мітинги, вуличні походи і демонстрації, бойкоти і страйки, вичерпують свою ефективність, з'являються нові форми, які кидають виклик несправедливості будь-якої існуючої системи (с. 21).

В умовах правової державності дедалі більше форм політичної активності отримують своє закріплення й регламентацію в праві, а відтак офіційно визнаються правомірними. Першими серед них, ще на зорі конституціоналізму, стали вибори й референдуми, згодом – звернення (заяви, скарги, пропозиції) та масові акції (збори, мітинги, вуличні походи й демонстрації). Як правило, це відбувалося через визнання й закріплення відповідних політичних прав як конституційних (основоположних) прав людини і громадянина. Таким чином, форми політичної активності громадян (підданих) перетворювалися на форми політико-правової активності, а згодом – після державного визнання і закріплення на рівні основних законів – на конституційні форми політичної активності громадян (с. 26). Усі вони є проявами правомірної поведінки особи.

На ефективність та доступність тих чи інших правових форм політичної активності громадян в усі історичні епохи суттєво впливав «технологічний фактор» – рівень технологічного розвитку відповідного суспільства. Тож цілком закономірно, що в умовах сучасного інформаційного суспільства і бурхливого розвитку цифрових технологій і комп'ютерної техніки політико-правова активність громадян почала переходити в кіберпростір, використовуючи новітні інформаційно-комунікаційні технології (ІКТ) (с. 33).

Конституційно-правові форми політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ – це зовнішній вираз здійснення народовладдя, що визначений державою для забезпечення і реалізації політичних прав громадян, який ґрунтується на використанні програмно-технічних засобів, інтегрованих з метою збирання, обробки, зберігання, розповсюдження, демонстрації та використання даних в інтересах їх користувачів (с. 36).

Істотне місце в дисертації займає розгалужена класифікація конституційно-правових форм політичної активності громадян (підрозділ 1.2). Зокрема, використовуючи функціональний підхід до класифікації конституційних форм політичної активності громадян, що реалізуються із застосуванням ІКТ, дисертантка виокремлює активізаційні, соціалізаційні, просвітницькі та демократизаційні форми (с. 43). У свою чергу, за способом

реалізації форми політичної активності розподіляються на безпосередню та опосередковану політичну активність, або, іншими словами, на форми безпосередньої та опосередкованої демократії, а за своєю цільовою спрямованістю («зарядженістю») – на акції підтримки та акції протесту (с. 44).

Втім головну увагу дисертантка приділила тій класифікації, що ґрунтується на юридичній природі тих чи інших форм політичної активності громадян. При цьому вирізняються, так форми, як: електронні голосування, електронні консультації, електронні ініціативи, електронні петиції, електронна агітація, електронні опитування, електронні обговорення, бюджети участі, платформи для краудсорсингу ідей, електронні оцінювання роботи органів влади, а також інтерактивні карти проблем. Саме ця класифікація використовується авторкою в другому розділі дисертації, при розгорнутій характеристиці світового досвіду, сучасного стану і перспектив розвитку регулювання конституційно-правових форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ.

Принципове значення має обґрунтований дисертанткою висновок про існування діалектичного зв'язку між розвитком різних форм політичної активності громадян і відповідними демократичними інноваціями для участі в управлінні державними справами. Справді, названі форми, реалізовані через ІКТ, відіграють ключову роль у формуванні механізмів електронного врядування (e-government) і електронної демократії (e-democracy). При цьому заслуговує на увагу інтегрований підхід до розуміння конституційно-правових форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, через їх розгляд у трьох взаємопов'язаних аспектах: через механізми електронної участі (e-participation), через їхню роль у здійсненні електронного врядування (e-government) та через їх інтеграцію в правову систему задля забезпечення ефективної реалізації особистих і політичних прав громадян у цифровому середовищі (с. 88-89).

Будь-які політико-правові реформи, що здійснюються в сучасних умовах на національному рівні, потребують співвіднесення з відповідними міжнародно-

правовими стандартами. У даному контексті особливу цінність має висновок дисертантки про те, що національне конституційне законодавство, закріплюючи правові форми політичної активності громадян, має спиратися на наступні міжнародно-правові принципи: 1) сумісності з демократичним устроєм держави; 2) рівного доступу; 2) свободи вибору форм; 3) рівнозначності онлайн і офлайн форм; 4) надійної автентифікації громадян; 5) захисту персональних даних; 6) оперативності й результативності; 7) забезпечення юридичного захисту прав та інтересів громадян.

Істотним прирощенням наукового знання є проведене О.В. Афоніною масштабне порівняльно-правове дослідження зарубіжного досвіду конституційно-правового регулювання форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ (підрозділ 2.2 дисертації). Варто відзначити, що дисертанткою охоплено всі континенти, всі основні підходи до конституційно-правового регулювання вищезгаданих форм, виокремлено здобутки відповідних держав, акцентовано увагу на тому досвіді, котрий є цінним для України. Принагідно слід відзначити те, як лаконічність викладення матеріалу вдало поєднано з глибоким проникненням у сутність тих проблем, з якими стикаються зарубіжні держави на шляху до розбудови електронної демократії, а також тих правових і технологічних рішень, які при цьому використовуються.

Певною квінтесенцією дослідження О.В. Афоніної став останній підрозділ її дисертації, де розглядаються еволюція, сучасний стан і пріоритетні напрямки розвитку конституційно-правового регулювання форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, в Україні. У даному підрозділі теоретичні конструкції та фактичний матеріал усіх попередніх підрозділів вдало імплементовані у національну політико-правову матерію, ставши підґрунтям для конструктивної критики національного конституційного законодавства у сфері електронної демократії та конкретних пропозицій щодо його вдосконалення.

Основні положення наукової новизни, що виносяться на захист О.В. Афоніною, є достатньо обґрунтованими і є істотним прирощенням наукового знання у конституційно-правовій сфері. Серед них слід особливо

відзначити ті положення і висновки, котрі сформульовані дисертанткою вперше у вітчизняній конституційно-правовій науці, зокрема:

- введення в науковий обіг поняття «конституційно-правові форми політичної активності громадян», під якими пропонується розуміти зовнішні прояви активної поведінки особи в політичній сфері, котрі в силу їх значущості для демократичного устрою отримують конституційно-правове закріплення у вигляді певних основних прав і свобод людини і громадянина (або окремих правомочностей, що складають ці права і свободи), гарантуються державою і характеризують спосіб реалізації політичної активності в юридичній площині;

- розкриття юридичної природи конституційно-правових форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ; їх пропонується розуміти як зовнішній вираз здійснення народовладдя, що визначений державою для забезпечення і реалізації політичних прав і свобод громадян та ґрунтується на використанні програмно-технічних засобів, інтегрованих з метою збирання, обробки, зберігання, розповсюдження, демонстрації та використання даних в політичних інтересах їх користувачів;

- визначення ознак конституційно-правових форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ; до таких ознак віднесено: політико-правова природа; конституційно-правове закріплення; демократизм, технологічність, оперативність, транскордонний характер, інтерактивність, транспарентність, необхідність електронної ідентифікації суб'єкта, доступність, адаптивність;

- встановлення видового розмаїття конституційно-правових форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, а також їх класифікація за багатьма критеріями;

- пропозиція щодо інтегрованого підходу до розуміння конституційно-правових форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, через їх розгляд у трьох взаємопов'язаних аспектах: через механізми електронної участі (*e-participation*), через їхню роль у здійсненні електронного врядування (*e-government*) та через їх інтеграцію в правову систему (*involvement*)

in the legal system) задля забезпечення ефективної реалізації особистих і політичних прав громадян у цифровому середовищі.

Окремо слід відзначити практичну спрямованість дисертаційного дослідження О.В. Афоніної, зокрема її виважені й обґрунтовані пропозиції щодо вдосконалення національного законодавства за предметом дослідження.

Дискусійні положення дисертації. Відзначаючи належний теоретичний рівень представленого на рецензування дисертаційного дослідження Афоніної О.В., його практичну значимість та наукову новизну, слід констатувати, що в роботі містяться положення, які потребують подальшого уточнення та удосконалення, зокрема:

1. Позитивно в цілому оцінюючи здійснену дисертанткою класифікацію конституційно-правових форм політичної активності громадян (підрозділ 1.2. дисертації), маємо відзначити, що далеко не всі використані нею критерії класифікації є коректними. Зокрема, такий критерій, як цільова спрямованість «зарядженість» (с. 44 дисертації) не може бути застосована до електронних консультацій, електронних обговорень та бюджетів участі. Водночас за характером мотивації суб'єкта однозначно класифікувати форми політичної активності на цілеспрямовані та безцільові (теж с. 44 дисертації) теж некоректно, бо мотивація різних учасників може суттєво різнитися.

2. Як відомо, існує велика кількість моделей демократії, тому в підрозділі 1.3. дисертантці варто було б особливо акцентувати увагу на ключовій ролі конституційних форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, для підтримання і розвитку саме демократії участі (партисипаторної демократії) в умовах інформаційного суспільства.

3. На наш погляд, значно посилило б інструментальну цінність рецензованої дисертації звернення авторки до проблематики впливу конституційних форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, на процеси децентралізації публічної влади та посилення ефективності місцевого самоврядування.

4. Далеко не завжди зрозумілим і обґрунтованим виглядає обраний

дисертанткою у підрозділі 2.2 перелік зарубіжних держав, чия політико-правова практика за предметом дослідження піддається аналізу. Якщо досвід держав Європейського Союзу, США та Канади є цілком зрозумілим з огляду на їх місця у відповідних міжнародних рейтингах, то чому до поля уваги дисертантки потрапили такі держави, як Гана, Кенія чи Малайзія, потребує додаткової аргументації.

5. Додаткової уваги з боку дисертантки заслуговують загрози, спричиненні застосуванням ІКТ для реалізації тих чи інших конституційних форм політичної активності громадян, адже в дисертації про них згадується лише побіжно.

Разом із цим, наведені зауваження не впливають на загальний позитивний висновок щодо виконаної роботи та не применшують наукової цінності рецензованого дослідження.

Повнота викладу результатів дисертації в опублікованих працях. Основні теоретичні положення дисертації висвітлені у 15 наукових працях, з яких 5 статей у наукових фахових виданнях України та 9 тез наукових доповідей. Означені публікації чітко відображають висновки дослідження, які є достатньою мірою логічними та обґрунтованими.

Відсутність порушень академічної доброчесності. У розділах дисертації повно і вичерпно викладено зміст досліджень Афоніної О.В., зроблено посилання на наукові праці здобувача, наведені в анотації. У роботі не виявлено ознак академічного плагіату та інших порушень, що могли б поставити під сумнів самостійний характер виконаного автором дослідження. Таким чином, можна упевнено стверджувати, що дисертація виконана здобувачем самостійно, а сформульовані в ній положення і висновки обґрунтовано на основі особистих досліджень автора.

Ідентичність змісту анотації та основних положень дисертації. Аналіз змісту анотації засвідчує її відповідність основним положенням, які викладено в тексті дисертації. Анотація не містить положень чи ідей, які не зазначені в основному тексті дисертації. Анотація подана українською та англійською

мовами і є узагальненим коротким викладом основного змісту дисертаційного дослідження та окреслення його основних результатів, що містять відповідні елементи наукової новизни.

Загальний висновок. У дисертації здійснено теоретичне узагальнення й вирішення наукового завдання, що має істотне значення для розвитку вітчизняного конституціоналізму і полягає у формуванні цілісної концепції конституційно-правових форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, та формулюванні загальних підходів до їх врегулювання в конституційному законодавстві України з урахуванням сучасних політико-правових реалій і тенденцій розвитку інформаційного суспільства. Робота пройшла належну апробацію, а її зміст отримані результати переконливо свідчать про високий рівень оволодіння здобувачкою методологією наукової діяльності.

На підставі викладеного можна зробити висновок, що дисертація «Конституційно-правові форми політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій» відповідає вимогам Постанови Кабінету Міністрів України № 44 від 12.01.2022 р. (із змінами, внесеними згідно з постановами Кабінету Міністрів України № 341 від 21.03.2022, № 502 від 19.05.2023, № 507 від 03.05.2024) «Про затвердження Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії», а її автор – Афоніна Ольга Володимирівна – заслуговує на присудження наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – Право.

Офіційний опонент:
кандидат юридичних наук,
науковий співробітник НДІ
державного будівництва та місцевого
самоврядування НАПрН України

Маріям ЧАЛАБІЄВА

ПРОТОКОЛ
створення та перевірки кваліфікованого та удосконаленого електронного підпису

Дата та час: 12:07:58 11.04.2025

Назва файлу з підписом: Чалабієва_Відгук на дисертацію Афоніної_проект.docx.p7s
Розмір файлу з підписом: 60.1 КБ

Перевірені файли:

Назва файлу без підпису: Чалабієва_Відгук на дисертацію Афоніної_проект.docx
Розмір файлу без підпису: 42.9 КБ

Результат перевірки підпису: Підпис створено та перевірено успішно. Цілісність даних підтверджено

Підписувач: ЧАЛАБІЄВА МАРІЯМ РЗАЇВНА

П.І.Б.: ЧАЛАБІЄВА МАРІЯМ РЗАЇВНА

Країна: Україна

РНОКПП: 3392807288

Організація (установа): ФІЗИЧНА ОСОБА

Час підпису (підтверджено кваліфікованою позначкою часу для підпису від Надавача): 13:07:57 11.04.2025

Сертифікат виданий: КНЕДП АЦСК АТ КБ "ПРИВАТБАНК"

Серійний номер: 5E984D526F82F38F04000000C08DC301DC253706

Алгоритм підпису: ДСТУ 4145

Тип підпису: Удосконалений

Тип контейнера: Підпис та дані в одному файлі (CAAdES enveloped)

Формат підпису: З повними даними ЦСК для перевірки (CAAdES-X Long)

Сертифікат: Кваліфікований

Версія від: 2025.02.05 13:00

Голові разової спеціалізованої вченої ради
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна
професору Серьогіну Віталію Олександровичу
майдан Свободи 4, м. Харків, 61022

РЕЦЕНЗІЯ

**офіційного рецензента, кандидата юридичних наук, доцента,
доцента кафедри конституційного і муніципального права
юридичного факультету Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна Гудзь Людмили Вячеславівни
на дисертацію Афоніної Ольги Володимирівни
«Конституційно-правові форми політичної активності громадян, що
реалізуються за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій»,
подану на здобуття наукового ступеня доктора філософії
з галузі знань 08 – Право за спеціальністю 081 – Право**

Актуальність теми дисертаційної роботи. Перехід до інформаційного суспільства спричинив зміни у формах політичної активності громадян, які дедалі частіше реалізуються через інформаційно-комунікаційні технології (ІКТ). Це сприяє розвитку електронної демократії та вимагає правового регулювання. Політико-правова активність в Інтернеті охоплює електронне голосування, петиції, онлайн-опитування, консультації, форуми, чати та інші форми цифрової участі.

Міжнародні конференції в університетах Карнегі-Меллона (2003), Стенфорда (2005), Берклі (2008) та Лідса (2010) були присвячені активності громадян у мережі. На них підкреслювалося, що цифрова участь відіграє важливу роль у розвитку демократії, сприяє суспільному консенсусу, рівноправній комунікації та активному обговоренню незалежно від віку, місця проживання чи сфери діяльності.

Швидкий розвиток ІКТ та нові форми політичної активності громадян вимагають належного конституційно-правового регулювання. Проте наукова база для цього ще формується, що не відповідає сучасним викликам. Особливо актуальним це є для України, де необхідно вдосконалити організаційно-правовий механізм реалізації громадянської активності в умовах електронної демократії. Активно досліджує зазначену тематику і харківська правнича школа. Означені фактори зумовлюють гостру актуальність теми дисертаційного

дослідження Афоніної О.В., а також її непересічне значення для вітчизняної конституційно-правової теорії та практики.

На користь актуальності рецензованого дослідження свідчить також те, що тема дисертації Афоніної О.В. була сформульована згідно із Законом України «Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки» від 11 липня 2001 р. № 2623-III та Пріоритетними напрямками фундаментальних та прикладних наукових досліджень у галузі права, передбаченими Стратегією розвитку Національної академії правових наук України на 2021-2025 роки.

Рівень виконання поставленого наукового завдання, оволодіння здобувачкою методологією наукової діяльності. Перед дисертанткою стояло досить складне та амбітне завдання, що полягало у формуванні цілісної концепції конституційно-правових форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, та формулюванні загальних підходів до їх врегулювання в конституційному законодавстві України з урахуванням сучасних політико-правових реалій і тенденцій розвитку інформаційного суспільства.

Оцінка змісту дисертації, її завершеності в цілому. Анотація у стислій формі представляє основні тези дисертаційного дослідження, наводить перелік публікацій, в яких викладені основні результати представленого дослідження. Анотація викладена українською і англійською мовами.

У вступі визначено об'єкт і предмет дослідження, наведено актуальність вибраної теми, зазначені особисті внески дисертанта та інформацію про апробацію дисертації на профільних заходах.

Структура дисертації є відображенням авторської наукової позиції та характеризується внутрішньою логікою розвитку дослідження. Робота складається зі вступу, двох розділів, що містять шість підрозділів, висновків, списку використаних джерел (445 найменувань) та 5 додатків. Така структура дозволила відобразити значимість і наукову ємність кожної частини тексту, акцентувати увагу на найбільш важливих в науковому сенсі аспектах проведеного дослідження, а також свідчить про старання викласти основну дослідницьку думку логічно, несуперечливо і послідовно. До кожного з розділів подано відповідні висновки, наприкінці роботи сформульовано загальні

висновки. Текст дисертації відповідає критеріям цілісності, системності та зв'язності, а також критерію розумної та виправданої пропорційності його частин.

Наукова обґрунтованість отриманих результатів, наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації забезпечена ефективним використанням сучасних методів дослідження, адекватних поставленій меті та задачам дослідження, а також потужній емпіричній та джерельній базі.

Правильно визначивши об'єкт, предмет та мету дослідження, здобувачка поставила та послідовно вирішила низку наукових завдань, а саме: визначила поняття та ознаки конституційно-правових форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ; встановила видове розмаїття конституційно-правових форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, здійснити їх класифікацію; з'ясувала роль і місце конституційно-правових форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ), у системі електронного врядування та електронної демократії; розкрила міжнародно-правові стандарти регулювання форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, та їх вплив на національне законодавство; узагальнила досвід зарубіжних держав щодо визначення конституційно-правових основ регулювання форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ; обґрунтувала пріоритетні напрямки розвитку конституційно-правового регулювання форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, в Україні.

Це їй вдалося завдяки належному оволодінню методологією наукової діяльності. Так, при підготовці дослідження вона успішно використала низку загальнонаукових та спеціальних методів наукового пізнання. Зокрема, юридичну природу конституційно-правових форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, а також зміст конституційно-правових інститутів, що закріплюють ці форми, досліджено за допомогою герменевтичного, формально-логічного та формально-юридичного методів (підрозділи 1.1-1.2, 2.2-2.3); роль і значення тих чи інших форм політичної

активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, в системі електронного врядування та електронної демократії розглянуто з використанням системно-структурного і структурно-функціонального методів (підрозділ 1.3); хронологічний історико-правовий метод дослідження застосований для дослідження еволюції конституційно-правового регулювання форм політичної активності громадян в Україні та зарубіжних державах (підрозділи 2.2-2.3); сучасні конституційні моделі регулювання правових форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, досліджено в порівняльно-правовому плані (підрозділ 2.2); логіко-семантичний метод надав можливість сформулювати рекомендації щодо внесення змін і доповнень до чинного конституційного законодавства (підрозділ 2.3).

Емпіричну базу дослідження складають матеріали практичного застосування чинного українського й зарубіжного законодавства, котре закріплює конституційно-правові форми політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, результати статистичних досліджень і соціологічних опитувань, аналітичні матеріали міжнародних правозахисних та економічних інституцій. Нормативну основу дослідження складають Конституція України та конституції більш як сорока зарубіжних держав, міжнародно-правові акти та національне законодавство, що стосуються запровадження електронного врядування й електронної демократії.

Наукова новизна результатів дисертаційного дослідження зумовлена тим, що проблема конституційно-правових форм політичної активності громадян, котрі реалізуються за допомогою ІКТ, досі не була предметом дисертаційного чи монографічного дослідження, а наявні здобутки вітчизняних і зарубіжних авторів у даній сфері не можуть задовольнити потреби вітчизняної політико-правової практики. Новаторським є й методологічний підхід автора, оскільки в дисертації вперше надано юридичну характеристику електронного врядування й електронної демократії через конституційно-правові форми політичної активності громадян.

На наш погляд, наукову новизну рецензованої дисертації Афоніної О.В.

найбільшою мірою характеризують наступні підходи та положення:

- введено в науковий обіг поняття «конституційно-правові форми політичної активності громадян»;
- розкрито юридичну природу конституційно-правових форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ;
- визначено ознаки конституційно-правових форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ;
- встановлено видове розмаїття конституційно-правових форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ;
- встановлено діалектичний зв'язок між розвитком різних форм політичної активності громадян і відповідними демократичними інноваціями для участі в управлінні державними справами;
- запропоновано інтегрований підхід до розуміння конституційно-правових форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, через їх розгляд у трьох взаємопов'язаних аспектах;
- узагальнено зарубіжний досвід щодо визначення конституційно-правових основ регулювання форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ.

Загалом слід відзначити, що дисертація О.В. Афоніної відзначається високим науково-методологічним рівнем виконання, вмілим використанням сучасного науково-методологічного арсеналу, виваженістю й обґрунтованістю висновків, високою правовою культурою теоретичних побудов.

Дискусійні положення дисертації. Відзначаючи належний теоретичний рівень представленого на рецензування дисертаційного дослідження Афоніної О.В., його практичну значимість та наукову новизну, слід констатувати, що в роботі містяться положення, які потребують подальшого уточнення та удосконалення, зокрема:

1. У підрозділі 1.2. дисертації, здійснюючи класифікацію форм політичної активності за *масштабом та значущістю питань*, що підлягають вирішенню, дисертантка розподіляє їх на загальнодержавні та місцеві (с. 61).

Підтримуючи в цілому важливість даного критерія класифікації, маємо зауважити, що з точки зору територіальної організації публічної влади в даному випадку має йтися принаймні про ще одну класифікаційну групу – регіональні форми політичної активності. Це є особливо актуальним для України в аспекті продовження конституційної реформи щодо децентралізації публічної влади.

2. На с. 44-45 дисертант зазначає, що доволі поширеним у західній літературі й важливим у юридичному аспекті є поділ форм політичної активності на конвенційні та неконвенційні. Втім автор не розкриває критерія такої класифікації, обмежуючись примірними переліком конвенційних і неконвенційних форм.

3. На с. 193 дисертант цілком обґрунтовано стверджує, що сьогодні електронна демократія в Україні більшою мірою є сферою регулювання Міністерства цифрової трансформації України. Водночас, говорячи про практику реалізації за допомогою ІКТ тих чи інших форм політичної активності громадян на муніципальному рівні, автор обходить увагою питання про те, які структурно-функціональні зміни відбулися у зв'язку з цим в апараті місцевих рад і системі виконавчих органів місцевого самоврядування.

4. На наш погляд, істотно збагатило б роботу більш широке і системне викладення основних загроз і викликів, котрі породжує запровадження ІКТ в політико-правових відносинах, так само як і наукове обґрунтування основних факторів, що стоять на заваді більш швидкому і широкомасштабному запровадженню конституційно-правових форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ.

Втім названі критичні положення не зменшують високу оцінку дисертаційного дослідження О.В. Афоніної, а спрямовані на розгортання наукової дискусії та покликані спонукати автора до продовження наукових пошуків за обраною темою.

Повнота викладу результатів дисертації в опублікованих працях. Основні теоретичні положення дисертації висвітлені здобувачкою в 15 одноосібних наукових працях, у т.ч. у 5 статтях у наукових фахових виданнях України та 9 тезах доповідей на міжнародних науково-практичних конференціях та 1 публікації у науковому виданні з міжнародною сферою поширення. Згадані

публікації цілком кореспондують із висновками дисертації та є досить обґрунтованими, виваженими й логічними.

Відсутність порушень академічної доброчесності. У представлений на захист дисертації досить повно, точно і вичерпно відображено зміст і принципові підходи наукового дослідження Афоніної О.В., зроблено необхідні посилання на її наукові праці, зазначені в анотації. Проявів академічного плагіату та/або інших порушень, які здатні були б поставити під сумнів самостійний характер виконаного дисертанткою дослідження, у рецензованій роботі не виявлено. Таким чином, можна з упевненістю стверджувати, що дисертація виконана здобувачем самостійно, а сформульовані в ній наукові положення, позиції та висновки обґрунтовано на основі особистих досліджень авторки.

Загальний висновок. Загальний аналіз дисертаційної роботи Афоніної О.В. дозволяє стверджувати, що поставлені дисертанткою завдання в цілому були виконані успішно, а мету дослідження досягнуто. У рецензованій дисертації міститься теоретичне узагальнення й вирішення наукового завдання, що полягає у формуванні цілісної концепції конституційно-правових форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, та формулюванні загальних підходів до їх врегулювання в конституційному законодавстві України з урахуванням сучасних політико-правових реалій і тенденцій розвитку інформаційного суспільства. Анотація адекватно відображає основний зміст дисертації.

Дисертація О.В, Афоніної оформлена відповідно до встановлених МОН України вимог, викладена літературною українською мовою, науковим стилем, її наукові результати є достатньо репрезентативними.

За своїм змістом і загальною спрямованістю дисертаційне дослідження Афоніної О.В. відповідає спеціальності 081 – Право. Рецензована дисертація виконана на належному науково-методологічному рівні, є достатньо результативною з точки зору досягнення поставленої мети та наукознавчих завдань, сформульовані авторкою висновки є достатню аргументованими та обґрунтованими. Зміст роботи та отримані результати переконливо свідчать про високий рівень оволодіння здобувачкою методологією наукової діяльності.

Загалом дисертація «Конституційно-правові форми політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій», подана на здобуття наукового ступеня доктора філософії, відповідає вимогам Постанови Кабінету Міністрів України № 44 від 12.01.2022 (зі змінами, внесеними згідно з постановами Кабінету Міністрів України № 341 від 21.03.2022, № 502 від 19.05.2023, № 507 від 03.05.2024) «Про затвердження Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії», а її авторка – Афоніна Ольга Володимирівна – заслуговує на присудження наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – Право.

Офіційний рецензент:

**Доцент кафедри конституційного
і муніципального права
юридичного факультету
Харківського національного
університету імені В.Н. Каразіна
кандидат юридичних наук, доцент**

Людмила ГУДЗЬ

ПРОТОКОЛ
створення та перевірки кваліфікованого та удосконаленого електронного підпису

Дата та час: 09:27:52 12.04.2025

Назва файлу з підписом: Гудзь_Рецензія на дисертацію_Афоніної.pdf
Розмір файлу з підписом: 348.0 КБ

Перевірені файли:

Назва файлу без підпису: Гудзь_Рецензія на дисертацію_Афоніної.pdf
Розмір файлу без підпису: 314.1 КБ

Результат перевірки підпису: Підпис створено та перевірено успішно. Цілісність даних підтверджено

Підписувач: ГУДЗЬ ЛЮДМИЛА ВЯЧЕСЛАВІВНА

П.І.Б.: ГУДЗЬ ЛЮДМИЛА ВЯЧЕСЛАВІВНА

Країна: Україна

РНОКПП: 2864614408

Організація (установа): ФІЗИЧНА ОСОБА

Час підпису (підтверджено кваліфікованою позначкою часу для підпису від Надавача): 09:27:51 12.04.2025

Сертифікат виданий: КНЕДП АЦСК АТ КБ "ПРИВАТБАНК"

Серійний номер: 5E984D526F82F38F0400000087424401D24B3706

Алгоритм підпису: ДСТУ 4145

Тип підпису: Удосконалений

Тип контейнера: Підписаний PDF-файл (PAdES)

Формат підпису: З повними даними для перевірки (PAdES-B-LT)

Сертифікат: Кваліфікований

Версія від: 2025.02.05 13:00

Голові разової спеціалізованої вченої ради
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна
професору Серьогіну Віталію Олександровичу
майдан Свободи 4, м. Харків, 61022

РЕЦЕНЗІЯ

**офіційного рецензента, кандидата юридичних наук, доцента,
доцента кафедри конституційного і муніципального права юридичного
факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
Зубенко Ганни Вікторівни
на дисертацію Афоніної Ольги Володимирівни
«Конституційно-правові форми політичної активності громадян, що
реалізуються за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій»,
подану на здобуття наукового ступеня доктора філософії
з галузі знань 08 – Право за спеціальністю 081 – Право**

Актуальність теми дисертаційної роботи. За останнє десятиліття ми побачили впровадження комп'ютерів та інформаційних технологій на багатьох рівнях людських операцій. Інформаційно-комунікаційні технології (ІКТ) зараз використовуються для зіставлення даних у щоденних комерційних операціях, таких як переказ коштів, укладення контракту, і для складних діагностичних цілей у таких сферах, як право, медицина та транспорт. Використання ІКТ швидко розширилося з появою мультимедіа та Інтернету. Втім будь-яка нова технологія неминуче породжує низку запитань, починаючи від правових до етичних і соціальних. Широке використання ІКТ у політико-правових відносинах спричинило появу так званої електронної демократії, що вимагає належного наукового осмислення з конституційно-правової точки зору з метою формування належної доктринальної бази для формування належної законодавчої бази та правореалізації.

Електронна демократія пропонує якісно нові можливості для посилення громадського залучення та участі в демократичних інституціях і демократичних процесах. Таким чином, вона допомагає розширити можливості громадянського суспільства та покращити процедури формування політики. Сила електронної

демократії полягає в її здатності сприяти ініціативам як «знизу вгору», так і «зверху вниз», і її зростання може сприяти перевизначенню політичних пріоритетів і трансформації способів управління нашими локальними та глобальними спільнотами. Ініціативи електронної демократії впроваджуються на всіх рівнях врядування з метою підвищення прозорості, підзвітності, доступу та діалогу. Ці зміни, якщо їх розглядати як доповнення до традиційних каналів демократичної участі, пропонують засоби для покращення управління та, як наслідок, зміцнення довіри суспільства до демократичних процедур і цінностей. Втім ціла низка проблем, пов'язаних з реалізацією електронної демократії, у т. ч. проблем реалізації політичної активності громадян із використанням ІКТ, досі залишається поза межами уваги наукової спільноти. Наведені вище обставини переконливо свідчать про те, що тема дисертаційного дослідження О.В. Афоніної є гостро актуальною, своєчасною і важливою для вітчизняної конституційно-правової теорії та практики.

Належний ступінь обґрунтованості та достовірності наукових положень, висновків, рекомендацій, сформульованих у дисертації, забезпечено правильним визначенням об'єкта і предмета дослідження, коректним формулюванням його мети і завдань, адекватними й сучасними методами наукового дослідження.

Методологічною основою дослідження став філософський діалектико-матеріалістичний підхід, що передбачає розгляд права, держави та ІКТ як матеріальної реальності, що існує об'єктивно і невідпинно розвивається під впливом внутрішніх суперечностей за активної, творчої ролі людини. Юридичну природу конституційно-правових форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, а також зміст конституційно-правових інститутів, що закріплюють ці форми, досліджено за допомогою герменевтичного, формально-логічного та формально-юридичного методів (підрозділи 1.1-1.2, 2.2-2.3). Роль і значення тих чи інших форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, в системі електронного врядування та електронної демократії розглянуто з використанням

системно-структурного і структурно-функціонального методів (підрозділ 1.3). Крім того, в дисертаційному дослідженні широко використано хронологічний історико-правовий, порівняльно-правовий і логіко-семантичний методи. При дослідженні поняття та сучасного стану конституційно-правового забезпечення політичної активності громадян, електронного врядування й електронної демократії в Україні та за кордоном ефективно використано статистичний і соціологічний методи.

Структура дисертації є цілком логічною, послідовною та відповідає обраній проблематиці дослідження. Виклад матеріалу є послідовним і системним, аргументація автора є переконливою, його позиція щодо вузлових питань теми – цілком виваженою й науково обґрунтованою.

Потужно виглядає джерельна база роботи – 445 найменувань, переважну більшість яких становлять іншомовні публікації, вперше долучені до наукового обігу в Україні. Емпіричну базу дослідження складають матеріали практичного застосування чинного українського й зарубіжного законодавства, котре закріплює конституційно-правові форми політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, результати статистичних досліджень і соціологічних опитувань, аналітичні матеріали міжнародних правозахисних та економічних інституцій.

Нормативну основу дослідження складають Конституція України та конституції кількох десятків зарубіжних держав, міжнародно-правові акти універсального та регіонального характеру, а також національне конституційне законодавство, котре стосується форм політичної активності громадян, що реалізуються з використанням ІКТ.

Структура дисертації не викликає заперечень, вона є логічною і дозволила автору глибоко й послідовно висвітлити вузлові питання теми. У повній відповідності з визначеними об'єктом і предметом, поставленими цілями й завданнями дослідження, робота складається зі вступу, двох розділів (які об'єднують шість підрозділів), висновків, списку використаних джерел та додатків.

У першому розділі автор зосереджується на розкритті юридичної природи форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, а також їхньої ролі та значення в механізм електронної демократії та електронного урядування. У межах даного розділу, зокрема, охарактеризовано поняття, виявлено основні ознаки та здійснено класифікацію форм політичної активності, що функціонують із використанням ІКТ. Також розглянуто доктринальні засади цих форм та їх взаємозв'язок із концепціями електронної демократії та електронного урядування.

Другий розділ рецензованої дисертації присвячений визначенню міжнародно-правових стандартів, які функціонують у досліджуваній сфері, окресленню їх впливу на національні правові системи, а також порівняльному огляду основних підходів до регулювання форм політичної активності громадян за допомогою ІКТ у різних державах та регіонах світу. Звісно, особлива увага у дослідженні приділена аналізу вітчизняного політико-правового досвіду: прослідковано етапи становлення форм електронної політичної активності, охарактеризовано їх сучасний стан та окреслено перспективні напрями розвитку на загальнодержавному та місцевому рівнях. Завершується дисертація формулюванням узагальнюючих висновків, пропозицій і рекомендацій щодо вдосконалення чинного конституційного законодавства України, а також списком використаних джерел. Прикрашають роботу п'ять додатків, котрі ілюструють і доповнюють основний зміст дисертації.

Загальна характеристика змісту дисертаційного дослідження. Дисертантка виходить із цілком виваженої й обґрунтованої позиції, що політична активність з боку пересічних громадян «відіграє ключову роль у формуванні політичних змін шляхом мобілізації громадської думки, тиску на політиків і впливу на політичний порядок денний; вона функціонує як каталізатор законодавчих і суспільних реформ, допомагаючи змінити громадську думку й чинити тиск на політиків, аби вони вирішували нагальні проблеми» (с. 19).

Дисертантка поділяє позицію тих науковців, хто розглядає терміни «політична активність» і «політичний активізм» як синонімічні. При цьому вона

слухно зауважує, що громадянина в демократичному суспільстві відрізняють прояв інтересу до політики, залученість до політичних процесів, наявність певних знань у політиці. Тобто атрибутом політично активного індивіда стає громадянськість – активна громадянська позиція (с. 14 дисертації). Політична активність виявляється в політичних формах діяльності, мовлення, поведінки і може бути спрямована як на конструктивне реформування політичної ситуації, так і на руйнування старих політичних форм.

Дисертантка спирається на міцну базу загальнотеоретичної юриспруденції, зокрема на теорію правомірної поведінки особи, широко представлену в роботах українського теоретика права А.М. Шульги (с. 26). У межах даної концепції, всі правові форми політичної активності громадян, у т.ч. й ті, що реалізуються за допомогою ІКТ, розглядаються як прояви правомірної поведінки особи, тобто поведінки юридично значущої, котра здійснюється на основі правових норм, згідно з їх приписами, і породжує юридичні наслідки.

У свою чергу, прагнучи розкрити структуру політичної активності, дисертантка значною мірою спирається на позицію нідерландського дослідника Й. Ван Дета, який склав комплексну «понятійну карту», котра окреслює межі того, що являє собою політична участь, і в такий спосіб пропонує досить чіткий і структурований підхід до розуміння різноманітних аспектів політичної участі (с. 16-18).

Дисертантка цілком обґрунтовано виокремлює два рівні політичної активності: політичну активність пересічних громадян (або аматорську політичну активність) і професійну політичну діяльність. З огляду на предмет дослідження, в подальшому вона концентрує свою увагу саме на аматорській політичній активності, переводячи її в площину реалізації політичних прав і свобод громадян.

Принципове з точки зору розгортання авторської позиції значення має теза про те, що на ефективність та доступність тих чи інших правових форм політичної активності громадян в усі історичні епохи суттєво впливав «технологічний фактор» – рівень технологічного розвитку відповідного

суспільства. Тож цілком закономірно, що в умовах сучасного інформаційного суспільства та бурхливого розвитку цифрових технологій і комп'ютерної техніки політико-правова активність громадян почала переходити в кіберпростір, використовуючи новітні інформаційно-комунікаційні технології. Втім треба мати на увазі, що політична активність сама по собі не є чимось добрим чи поганим – це лише інструмент досягнення політичних цілей. Все залежить від мети, причин та характеру відповідних дій, а також від судження людини про те, що має сенс (с. 19-20).

Ключовою категорією для розгортання авторської концепції дисертантки виступає термін «конституційно-правові форми політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ». Під цим терміном пропонується розуміти зовнішній вираз здійснення народовладдя, визначений державою для забезпечення і реалізації політичних прав громадян, який ґрунтується на використанні програмно-технічних засобів, інтегрованих з метою збирання, обробки, зберігання, розповсюдження, демонстрації та використання даних в інтересах їх користувачів (с. 36). До сутнісних ознак таких форм автором віднесено: політико-правова природа; конституційно-правове закріплення; демократизм, технологічність, оперативність, транскордонний характер, інтерактивність, транспарентність, необхідність електронної ідентифікації суб'єкта, доступність, адаптивність (с. 36-37). Даний підхід слід вважати істотним приращенням наукового знання, оскільки він дозволяє «перевести» політологічні конструкції політичної активності у площину правового регулювання і правореалізації, розглядати відповідні права і свободи громадян в інструментальному аспекті, через форми і способи реалізації відповідних правомочностей. З іншого боку, цей підхід дозволяє виокремити конституційно-правові форми політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, з-поміж інших проявів політичного активізму і належним чином скоригувати правову політику держави.

Заслуговує на увагу і підтримку наукової громадськості запропонована дисертанткою розгалужена класифікація конституційно-правових форм

політичної активності громадян (підрозділ 1.2). Зокрема, використовуючи функціональний підхід до класифікації конституційних форм політичної активності громадян, що реалізуються із застосуванням ІКТ, дисертантка виокремлює активізаційні, соціалізаційні, просвітницькі та демократизаційні форми (с. 43). У свою чергу, за способом реалізації форми політичної активності розподіляються на безпосередню та опосередковану політичну активність, або, іншими словами, на форми безпосередньої та опосередкованої демократії, а за своєю цільовою спрямованістю («зарядженістю») – на акції підтримки та акції протесту (с. 44). Залежно від результату, на досягнення якого спрямована політична активність громадян, що реалізується за допомогою ІКТ, відповідні форми поділяються на моніторингові форми, ті, що передбачають встановлення порядку денного з приводу певних питань, а також ті, що спрямовані на прийняття рішень (с. 60).

Втім головну увагу дисертантка цілком слушно приділила тій класифікації, що ґрунтується на юридичній природі тих чи інших форм політичної активності громадян. При цьому вирізняються, так форми, як: електронні голосування, електронні консультації, електронні ініціативи, електронні петиції, електронна агітація, електронні опитування, електронні обговорення, бюджети участі, платформи для краудсорсингу ідей, електронні оцінювання роботи органів влади, а також інтерактивні карти проблем. Саме така класифікація використовується в другому розділі дисертації, при розгорнутій характеристиці міжнародно-правових стандартів, зарубіжного й вітчизняного досвіду, сучасного стану і перспектив розвитку регулювання конституційно-правових форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ.

Розкриваючи доктринальні засади співвідношення конституційно-правових форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, і електронної демократії (підрозділ 2.3), дисертантка слушно відзначає, що вже з початку 1960-х років як футуристи, так і вчені проголошували, що нові ІКТ мають величезний потенціал для перетворення існуючих практик політичної комунікації та політичних систем. Із появою Інтернету, в 70-90-х роках XX ст., у

межах суспільних наук було розпочато дослідження цінності кіберпростору для розвитку політичних відносин, зокрема для інституціоналізації певних моделей демократії, а в 1980-х роках просувалася перспектива так званої теледемократії (с. 64-65). На початку 90-х років ХХ ст. з'явилася перспектива так званих віртуальних співтовариств, тоді як наразі значної популярності набула концепція «Web 2.0» або перспектива соціальних медіа, що передвіщає збільшення залучення громадян до розробки політики та демократичного життя у великій різноманітності нових форматів (с. 66).

Дисертантка цілком обґрунтовано відзначає, що розвиток ІКТ привів до бурхливих дискусій щодо участі в політичному житті онлайн. У цьому науковому дискурсі вона виокремлює два основні підходи. Сутність першого (Е. Рохас, Е. Пуч-і-Ебріль) полягає у твердженні про те, що політична участь в Інтернеті є підмножиною традиційної політичної участі. Натомість другий підхід полягає в тому, що політичну участь офлайн і онлайн слід будувати окремо (Б. Дейікен). Крім того, деякі дослідники (напр., Й. Теохаріс, Й. де Мур, Й. Ван Дет) також зазначають, що онлайн-політична участь є більш привабливою для молодих громадян, ніж звичайні офлайн-режими. Підтримуючи в цілому позицію К. Хакер і Я. ван Дейка щодо впливу ІКТ на демократичні процеси, дисертантка слушно зауважує, що зв'язок між використанням новітніх технологій і демократичною політикою є «більш складним і суперечливим, оскільки оцінки впливу на демократію значною мірою залежать від конкретної моделі демократії, якої вони стосуються» (с. 73). При цьому автор виокремлює такі моделі демократії, як легалістська, конкурентна, плебісцитарна, плюралістична, партисипаторна та лібертаріанська. Водночас автор наголошує на важливості цифрового зв'язку і цифрової грамотності для процвітання в швидко мінливому середовищі, адже наявний «цифровий розрив» залишає найбільш вразливі групи населення осторонь важливих політико-правових процесів (с. 85).

Сучасний демократичний розвиток в умовах глобалізації та інтернаціоналізації політичних процесів закономірно вимагає, аби ті політико-

правові реформи, що здійснюються на національному, регіональному чи місцевому рівні, були гармонізовані з відповідними міжнародно-правовими стандартами. У даному контексті заслуговує на підтримку висновок дисертантки про те, що національне конституційне законодавство, закріплюючи правові форми політичної активності громадян, має спиратися на наступні міжнародно-правові принципи: 1) сумісності з демократичним устроєм держави; 2) рівного доступу; 2) свободи вибору форм; 3) рівнозначності онлайн і офлайн форм; 4) надійної автентифікації громадян; 5) захисту персональних даних; 6) оперативності й результативності; 7) забезпечення юридичного захисту прав та інтересів громадян (с. 204).

Водночас дисертантка слушно зауважує, що міжнародно-правові акти у досліджуваній сфері мають різний ступінь обов'язковості, а їхнє значення визнається залежно від контексту і прийнятого підходу до їхньої інтерпретації та, як наслідок, мають свій окремий вплив на національне законодавство країн у питаннях політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ. У разі, коли йдеться про права людини, можна говорити, власне, про стандарти у даній сфері, тоді як щодо застосування ІКТ міжнародно-правові норми є здебільшого рекомендаційними, тож більш коректно їх називати міжнародно-правовими основами, а не стандартами (с. 92).

Істотне значення для вітчизняного конституціоналізму мають результати здійсненого О.В. Афоніною порівняльно-правового аналізу зарубіжного досвіду конституційно-правового регулювання форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ (підрозділ 2.2 дисертації). При цьому варто відзначити широке використання автором іншомовних (передусім англomовних) нормативних першоджерел, котрі можуть слугувати основою для подальших досліджень у сфері конституційного (державного) права зарубіжних країн. Принагідно слід позитивно відзначити глибоке «занурення» автора у політико-правову проблематику відповідних держав, вміння оцінити національну специфіку політико-правового розвитку через призму загальних закономірностей розвитку інформаційного суспільства та електронної демократії.

Ключовим змістовним елементом дисертаційного дослідження О.В. Афоніної є підрозділ 2.3 її дисертації, присвячений еволюції, сучасному стану та пріоритетним напрямкам розвитку конституційно-правового регулювання форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, в Україні. У даному підрозділі автору вдалося вміло й ефективно застосувати до вітчизняних політико-правових реалій усі ті теоретичні конструкції та фактичний матеріал, напрацьований у попередніх підрозділах дисертації. При цьому автором здійснено ґрунтовний аналіз національного конституційного законодавства у сфері електронної демократії та електронного врядування, надано його конструктивну критику та сформульовано конкретні пропозиції щодо його вдосконалення. Крім політико-правової практики на загальнодержавному рівні, дисертанткою також узагальнено позитивний досвід використання форм електронної демократії на муніципальному рівні (с. 194-198), акцентує увагу на наявних проблемах і ризиках у сфері цифрової політичної активності громадян (с. 199-201).

Основні положення наукової новизни, що виносяться на захист О.В. Афоніною, є достатньо обґрунтованими і можуть вважатися істотним прирощенням наукового знання у конституційно-правовій сфері. Серед них слід особливо відзначити наступні положення і висновки:

- розкриття юридичної природи конституційно-правових форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ; їх пропонується розуміти як зовнішній вираз здійснення народовладдя, що визначений державою для забезпечення і реалізації політичних прав і свобод громадян та ґрунтується на використанні програмно-технічних засобів, інтегрованих з метою збирання, обробки, зберігання, розповсюдження, демонстрації та використання даних в політичних інтересах їх користувачів;
- визначення ознак конституційно-правових форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ; до таких ознак віднесено: політико-правова природа; конституційно-правове закріплення; демократизм, технологічність, оперативність, транскордонний характер,

інтерактивність, транспарентність, необхідність електронної ідентифікації суб'єкта, доступність, адаптивність;

- встановлення видового розмаїття конституційно-правових форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, а також їх класифікація за багатьма критеріями;

- пропозиція щодо інтегрованого підходу до розуміння конституційно-правових форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, через їх розгляд у трьох взаємопов'язаних аспектах: через механізми електронної участі (*e-participation*), через їхню роль у здійсненні електронного врядування (*e-government*) та через їх інтеграцію в правову систему (*involvement in the legal system*) задля забезпечення ефективної реалізації особистих і політичних прав громадян у цифровому середовищі;

- удосконалення наукових поглядів на зарубіжний досвід конституційно-правового регулювання форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ; автором виокремлено чотири основні підходи до формування правової політики держави у сфері електронної демократії: ліберальний, централізований, партисипативний, а також комплексний.

Особливо слід відзначити здоровий прагматизм і практичну спрямованість результатів дисертаційного дослідження О.В. Афоніної, зокрема її виважені й обґрунтовані пропозиції, спрямовані на подальше вдосконалення національного конституційного законодавства за тематикою дослідження.

Дискусійні положення дисертації. Відзначаючи високий теоретико-методологічний рівень поданого на захист дисертаційного дослідження О.В. Афоніної, його високу практичну значущість і безумовну наукову новизну, маємо констатувати, що в ньому містяться окремі положення, які потребують певного уточнення, додаткового обґрунтування чи удосконалення, зокрема:

1. У підрозділі 1.1. дисертантка цілком обґрунтовано розглядає поняття «політична активність» і «політичний активізм» як синонімічні, втім обходить увагою співвідношення понять «суб'єкт політичної активності» та «політичний

активіст». Хотілось би почути думку дисертантки з даного приводу.

2. Однією з позитивних рис рецензованої дисертації, як вже було відзначено нами вище, є те, що у підрозділі 2.3 крім політико-правової практики на загальнодержавному рівні, дисертанткою також узагальнено позитивний досвід використання форм електронної демократії на муніципальному рівні (с. 194-198). Втім автор сконцентрувала свою увагу виключно на досвіді міст, котрі є обласними центрами, тоді як інші рівні місцевого самоврядування в Україні залишились обійденими увагою.

3. Розкриваючи зміст міжнародно-правових основ за тематикою дослідження, автор слушно стверджує, що одним із пріоритетів Європейської комісії на 2024-2029 роки проголошено захист демократії та обстоювання європейських цінностей, що передбачає, зокрема, підтримку громадянської активності та участі, щоб внести ідеї громадян у центр розробки політики (с. 113). Втім дисертантці варто було не зупинятися на констатації даного пріоритету Європейської комісії, а окреслити, хоча б загальним чином, які завдання як кандидата в члени ЄС він породжує.

4. На наш погляд, ті загрози і виклики, що породжуються застосуванням ІКТ для реалізації тих чи інших конституційних форм політичної активності громадян, потребують додаткової уваги з боку дисертантки, адже вони істотно впливають на зміст і спрямованість правової політики держави.

Разом із цим, наведені зауваження мають характер наукової дискусії і жодним чином не впливають на загальний позитивний висновок щодо якості представленої на захист роботи та не применшують її наукової цінності.

Повнота викладу результатів дисертації в опублікованих працях. Робота пройшла належну апробацію, а її зміст отримані результати переконливо свідчать про високий рівень оволодіння здобувачкою методологією наукової діяльності. Основні теоретичні положення дисертації висвітлені у 15 наукових працях, з яких 5 статей у наукових фахових виданнях України та 9 тез наукових доповідей. Означені публікації досить повно й адекватно відображають основні положення й висновки дослідження.

Відсутність порушень академічної доброчесності. Ознак академічного плагіату та інших порушень, що могли б поставити під сумнів самостійний характер виконаного дисертанткою дослідження, не виявлено. Проведений аналіз дозволяє стверджувати, що дисертація виконана здобувачкою самостійно, а сформульовані в ній положення і висновки обґрунтовано на основі особистих досліджень автора.

Загальний висновок. У дисертації здійснено теоретичне узагальнення й вирішення наукового завдання, котре має істотне значення для розвитку вітчизняного конституціоналізму і полягає у формуванні цілісної концепції конституційно-правових форм політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою ІКТ, та формулюванні загальних підходів до їх врегулювання в конституційному законодавстві України з урахуванням сучасних політико-правових реалій і тенденцій розвитку інформаційного суспільства.

Проведений критичний аналіз дозволяє зробити висновок, що представлена на захист дисертація «Конституційно-правові форми політичної активності громадян, що реалізуються за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій» відповідає вимогам Постанови Кабінету Міністрів України № 44 від 12.01.2022 р. (із змінами, внесеними згідно з постановами Кабінету Міністрів України № 341 від 21.03.2022, № 502 від 19.05.2023, № 507 від 03.05.2024) «Про затвердження Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії», а її автор – Ольга Володимирівна Афоніна – заслуговує на присудження наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – Право.

Офіційний рецензент:
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного
і муніципального права
юридичного факультету
Харківського національного
університету імені В.Н. Каразіна

Ганна ЗУБЕНКО

ПРОТОКОЛ
створення та перевірки кваліфікованого та удосконаленого електронного підпису

Дата та час: 10:18:53 14.04.2025

Назва файлу з підписом: Зубенко_Рецензія на дисертацію Афоніної.docx.p7s
Розмір файлу з підписом: 57.7 КБ

Перевірені файли:

Назва файлу без підпису: Зубенко_Рецензія на дисертацію Афоніної.docx
Розмір файлу без підпису: 39.7 КБ

Результат перевірки підпису: Підпис створено та перевірено успішно. Цілісність даних підтверджено

Підписувач: Зубенко Ганна Вікторівна

П.І.Б.: Зубенко Ганна Вікторівна

Країна: Україна

РНОКПП: 2944716447

Час підпису (підтверджено кваліфікованою позначкою часу для підпису від Надавача): 10:18:50 14.04.2025

Сертифікат виданий: КНЕДП АТ "УКРСИББАНК"

Серійний номер: 4454624186E4B187040000006236030067620C00

Алгоритм підпису: ДСТУ 4145

Тип підпису: Удосконалений

Тип контейнера: Підпис та дані в одному файлі (CAAdES enveloped)

Формат підпису: З повними даними ЦСК для перевірки (CAAdES-X Long)

Сертифікат: Кваліфікований

Версія від: 2025.02.05 13:00